

Magnus Lagabøte – lovgiver og myntreformator

SVEIN H. GULLBEKK

This article examines King Magnus Lagabøte's monetary reforms and their significance for monetary policy in the context of medieval Norway. It contends that while Magnus is predominantly recognized as a legislator, his reforms of the monetary system mark critical turning points in Norwegian monetary history, establishing a stable monetary framework comparable to those in other parts of Europe. The author highlights two principal reforms: a recoinage (Latin: *Renovatio monetarum*) initiated shortly after his succession in 1264/5, which involved the exchange of old coins for a fresh royal coinage, thereby securing royal access to silver and generating opportunities for extraordinary revenues. By the end of the king's reign, a discernible shift occurred from small, thin, one-sided bracteates to robust two-sided coins, influenced by contemporary currencies such as the English sterling and the French *gros tournois*. The new coinage adhered to European standards, albeit with a reduced silver content. This monetary system introduced multiple denominations, a development further refined during the regency of his son, Eirik Magnusson (after 1280), when pennies, half-pennies, and quarter-pennies were issued. This system emerged as the most sophisticated among the Scandinavian kingdoms of the period. Legislative measures, papal records of tax collections, and archaeological evidence suggest that the king's right to mint was a vital royal privilege. Notably, laws against counterfeiting were codified in the *Landsloven*, representing the first legislative measures concerning such offenses in the Norwegian kingdom. Counterfeiting the king's currency was met with *Ubotamål*, the most severe penalty established defined in the *Landsloven*. The right to mint served not only as a royal prerogative but also as a means to legitimize the king's authority and his role as a guarantor of a standardized Norwegian coinage. Thus, King Magnus utilized the right to mint as an instrument for the legal consolidation of the realm.

Introduksjon

Under Landslovsjubileet 1274 – 2024 ble middelalderens lovgivning gjenstand for større oppmerksomhet enn noen gang før i norsk historieskrivning. I denne artikkelen skal vi se mindre på lovgiveren og mer på hans evner som pengepolitiker og

reformator av mynt- og pengevesenet. Selv om Magnus Lagabøtes myntreform lenge har vært kjent, har den vært lite påaktet.¹ Som kjent har Landslovjubileet ført til at middelalderhistorien generelt og lovgivning spesielt har blitt løftet frem på en rekke forskjellige arenaer med et formidlingsmessig høydepunkt i NRKs maratonsending på 750 minutter med «Landslova – ord for ord», direktesendt fra Eidsvolds plass foran Stortinget 24. august. Her fikk det norske folk møte et bredt spekter av fagfolk med middelalderen som spesialer.² Også mynt- og pengehistoriske problemstillinger har blitt invitert inn i jubileet i forskjellige sammenhenger. Deriblant gjennom samarbeid om utstillinger i Nasjonalbiblioteket og Kulturhistorisk museum der utstillingen *NOREGR – Fortellinger fra middelalderen* åpnet 1. februar med en presentasjon av Magnus Lagabøtes utmynting og periodens falskmyntning i større bredde enn noen gang før. Kong Magnus sin myntreform ble tatt opp i sentralbanksjef Ida Wolden Baches årstale 15. februar:

Lagabøte var også en reformator av pengevesenet. Han tok viktigheten av at det er tillit til pengenes verdi på alvor. Reformene han gjennomførte, er blitt stående som et vannskille i norsk pengehistorie. På Lagabøtes tid var det kongemakten som stod som garantist for pengenes verdi. I dag har myndighetene i de fleste land valgt å delegere utøvelsen av pengepolitikken til en sentralbank. Ved å gi sentralbanken i oppgave å sikre en stabil pengeverdi og gi den tilstrekkelig uavhengighet blir løftet om å bevare pengenes verdi mer troverdig. Men løftet må følges opp med handling. I dagens situasjon handler det om å få inflasjonen tilbake til målet på 2 prosent.³

Nå er det intet som tyder på at verken Magnus Håkonsson eller hans administrasjon var opptatt av inflasjonsmål og konsumprisindekser på samme måte som dagens sentralbanksjefer, men at kongemakten på 1200-tallet var opptatt av økonomi og politikk er hevet over tvil, inkludert mynt- og pengestellet og tilliten til rikets mynt.

Spørsmålet om rikets mynt og organisering av myntvesenet ble aktualisert gjennom tronskifter. Et tronskifte medførte forventninger om nye mynter der den

¹ Skaare 1995, bind 1: 74-77.

² TV-sendingene er tilgjengelige i sin helhet på NRKs hjemmesider: <https://tv.nrk.no/serie/landslova-ord-for-ord/sesong/1/episode/DVFJ70000924> (aksessert 15. august 2025).

³ Utgangspunktet var foredraget «Landsloven 750 år - Magnus Lagabøte som reformator av pengevesenet i Norge», Norges Banks lunsjseminar 7. februar 2024. For sentralbanksjefens årstale 2024: <https://www.norges-bank.no/aktuelt/nyheter-og-hendelser/Foredrag-og-taler/2024/2024-02-15-arstale/> (aksessert 11. februar 2025).

påtroppende kongen skulle trå frem i offentligheten som utgiver av og garantist for rikets mynt. Samtidig skulle mynten bidra til å legitimere kongens status. For å rydde plass til sin egen mynt og samtidig sikre tilgang på sølv til myntproduksjon var det vanlig å gjennomføre en såkalt myntfornyelse der forgjengerens og annen mynt ble vekslet inn og erstattet med kongens nye mynter. Dette var i tråd med europeiske og norske tradisjoner som strekker seg tilbake til romersk og karolingisk tid.

I Magnus sitt tilfelle fulgte den handlekraftige kongen opp med en omfattende myntreform mot slutten av sin regjeringstid, samt videreføring av kirkens myntrett gjennom Settargjærden i Tønsberg i 1277. Utmyntingenes omfang var trolig større under kong Magnus enn noen gang tidligere. Det samme gjelder myntenes utbredelse i funn under kirkegulv og myntskatter fra Konghelle i Bohuslän i sør til Dønnes kirke og Alstahaug kirke på Helgelandskysten i nord.

Hans status som lovgiver er legendarisk gjennom Landsloven 1274, etterfulgt av Byloven i 1276 og Settargjærden i 1277, samt Hirdskråen, datert etter 1273. Dette skapte en rettslig riksenhet og kan betraktes som en juridisk fullføring av rikssamlingen med lovgivende konge, felles rettsnormer og felles rettergangsmodeller.⁴ Norge var med dette blant de første europeiske middelalderrikene som utviklet et enhetlig rettssystem.⁵ Standardiseringen av norsk lovgivning gjennom landskapslovene og landsloven kulminerer i Kjøpebolkens paragraf VIII, 29 *Om mål og vekt*: «Fordi det nå er vedtatt over hele landet at samme pund, vetter, lodd, målekar og stikker skal gjelde over hele landet, slik at fåkunnige folk kan narres mye mindre, hvor de enn kan være i landet.»⁶ Standardiseringen som kommer til uttrykke i lovgivningen sammenfaller med standardiseringen av myntvesenet og når et høydepunkt under Magnus Lagabøte og hans sønner, fra 1263 til 1319.⁷

Mye tyder på at Magnus må dele æren for sine myntpolitiske meritter med sin far, kong Håkon Håkonsson som selv etablerte et solid myntvesen før sin død på Orknøyene 16. desember 1263, tronskriftet godt forberedt, og tronfølgeren klar for oppgaven. Magnus' arverett var nedfelt i 1257 etter sin eldre brors død, Håkon den unge. Fire år senere ble Magnus gift med den danske prinsessen Ingeborg Eriksdatter

⁴ Grohse 2023: 262. Denne prosessen er beskrevet i detalj av Øyrehagen Sunde 2023.

⁵ For en diskusjon av epitetet 'Lagabøte' som først dukker opp i et islandsk skrift som inneholder den islandske annalen *Oddverja annáll* nedskrevet på 1500-tallet, se Rindal 2024: 19–20.

⁶ *Magnus Lagabøtes Landslov*, overs. Ugulen Kristiansen 2024, VIII, 29.

⁷ For diskusjoner om utmynting i perioden, se Skaare 1971a og Skaare 1971b; Gullbekk 2009: 73–83.

og kronet i Bergen 14. september 1261.⁸ Borgerkrigene var for lengst over og de politiske forholdene i riket var stabile.

Mynt- og pengevesenet

Så langt hadde mynt- og pengelovgivning i Norge fremstått som sprikende. På den måten dannet Landsloven basis for regulering av myntvesenet med større presisjon enn tidligere, selv om pengelovgivningen heller ikke her ble meislet ned med stor grad av presisjon. Landsloven fastslår aldri eksplisitt at myntvesenet var et regale, altså et kongelig privilegium. Men det gjøres indirekte gjennom skriftfestelse av bestemmelser om falskmynting som alvorlig lovbrudd. I spørsmålet om hvilke betalingsmidler som ble brukt til å betale bøter gir Håkon Håkonssons rettarbot av 1260 svar i klartekst: «slike penger som kommer fra kongens myntverksted».⁹ Her uttrykkes kongemaktens ambisjon og synet på myntvesenet. Kongens mynt skulle være gyldig og den skulle brukes. Interessant nok nedvurderes verdien på bøtesatsene kraftig i samme rettarbot: til tredjedel av opprinnelig verdi. Det nye nivået harmoniserte med pengeverdien i riket på dette tidspunkt. En mark i kongens mynt var verdt én tredjedels mark brent.¹⁰ Ved å likestille bøtenivået med pengeverdien forenklet kongemakten sammenhengen mellom bøtenivå og kongens mynt. Således ble mynten fremmet som betalingsmiddel innenfor kongedømmet. Når det er sagt, var det ikke alltid slik at bøter ble betalt i mynt til tross for Landslovens normative føringer. Det norske middelaldersamfunnet var et sted der mynt var mer enn penger og penger var mer enn mynt.

I diskusjonen om kongemaktens, statens og allmuens rolle kan mynt- og pengevesenet være kilde til innsikter om hvordan dette utspilte seg i praksis gjennom utmynting og mynten i bruk. Myntene utgjør gjennom sin materialitet og offisielle preg kilder til sosiale, økonomiske og politiske forhold. Hver enkelt mynt ble forsynt med standardiserte preg som uttrykk for hvordan kongemaktens ønsket å fremstå og fungerer således som kommunikasjon av myndighetenes budskap adressert til alle deler av folket. I perioder ble norsk mynt forsynt med et bredt spekter av motiver og symboler som tidvis kan være vanskelig å forklare, eksempelvis under borgerkrigs-

⁸ For en biografisk gjennomgang av Magnus Håkonssons liv og levnet, se Øyrehagen Sunde 2023. Nylig har Hans Jacob Orning (2024) fulgt opp med en kritisk diskusjon av synet på kongen og kongemaktens rolle i Norge på 1200-tallet som ble presentert i jubileumsåret.

⁹ Håkon Håkonssons store rettarbot fra 1260, gjengitt i LL Retterbøter: 1, overs. Ugulen Kristiansen 2023: 165.

¹⁰ Gullbekk 2009: 106-122.

tiden, særlig på 1100-tallet, men også under Håkon Håkonssons tid.¹¹ Magnus Lagabøtes utmynting av brakteater skiller seg vesentlig fra andre norske brakteat-utgivelser. Mens det var vanlig å forsyne brakteater med forskjellige motiver er alle Magnus sine brakteater forsynt med samme motiv, fra tronskiftet til han selv innførte tosidige penninger mot slutten av sin regjeringstid: kongens motvendte portrett (en face) iført kongekrone, uten noen form for innskrift, men i visse tilfeller med punkt-border og enkelte tilfeller inneholder disse punktborderne et eller flere kors [Fig. 1] og [Fig. 2]

Fig. 1: Foruten kongeportrettet ble Håkon Håkonssons utmyntinger forsynt med et bredt spekter av motiver, fra bokstaver til dyr og himmellegemer til bygninger. Ingen norske middelalderkonger mønstret flere myntmotiver og -symboler. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

¹¹ For diskusjon av motiver og symboler på norsk mynt fra 1100-tallet, se Ramberg 2017: 58-125.

Fig. 2: Magnus Lagabøtes Brakteater – små ensidige mynter – trolig introdusert i løpet av 1264, etter at Magnus ble innsatt som konge etter farens død 16. desember 1263. Brakteatene er ikke forsynt med innskrifter, men med kongeportrett en face, iført krone. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

De færreste opplevde å møte kongen ansikt til ansikt i middelalderen, men som Sverre Bagge har poengtert var segl og mynt de to mest effektive måtene å kommunisere kongens portrett i middelaldersamfunnet. Kongeportrettene fikk ofte den gjeveste plassen i middelalderens monetære billedunivers. Det var der kongen trådte frem for folket, ikke bare som en abstrakt idé, men med hele sin konkrete personlighet.¹² I middelalderens billedunivers var mynt særst godt egnet for å bringe kongens bilde ut til det brede lag av folket. Her visste både Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte uovertrufne evner til å utnytte muligheten for å spre det glade budskap. Hver eneste mynt representerte en forlenget arm av kongelig nærvær og et symbol på kongemakten, og kongen var tross alt garantist for myntens verdi.

Lovgivning og regnskaper over innsamling av kirkelige skatter gir særskilte innblikk i myntbruk og myntenens utbredelse som verdimål og betalingsmidler. Forekomsten av myntfunn i arkeologiske kontekster gjør oss i stand til å følge den monetære utviklingen ganske tett i de 17 årene Magnus satt på tronen, også i overgangen fra Magnus til sønnen Erik Magnusson, eller snarere formynderstyret som administrerte riket på vegne av barnekongen. Det samme formynderstyret som fratok kirkens dens rett til å utgi mynt preget i erkebiskopenes eget palass ved Nidarosdomen, Norges største katedral og Olav den helliges gravmæle.

¹² Bagge 1998: 156. Se også Sigurdsson 2008: 145.

At kongemakten delegerte utmyntingsmyndighet ble bare gjort i enkelte tilfeller og da under stramme regulatoriske rammer og begrenset omfang. I norsk middelalder har spørsmålet om myntrett vært gjenstand for betydelig diskusjon, særlig under borgerkrigene på 1100-tallet og fremveksten av kirken som en institusjonell maktfaktor. Med bakgrunn i kristne symboler på mynt er det sannsynlig at kirken fikk myntrett allerede ved opprettelsen av et erkebispesete i året 1152/3 og Nidaros ble senter for en norsk kirkeprovinc, eller noe senere, men trolig før Sverre Sigurdsson kom seilende inn i norsk historie året 1177.¹³ Første gang vi har skriftlig dokumentasjon for myntrett i kirkelig regi foreligger i et privilegiebrev utstedt 1222 eller deromkring. Her får erkebisen rett til en myntmester i sin gård. Utmyntingene skulle være identisk med kongens i standard og preg.¹⁴ Således skulle det ikke være mulig å skjelne erkebispens mynter fra kongens. Med basis i flere tusen funn av brakteater fra denne perioden funnet under norske kirkegulv synes det klart at kongemaktens regulering av kirkens myntrett var effektiv. Bare i ett tilfelle har vi identifisert en erkebisp som trosset kongens forbud mot eget myntpreg: Erkebiskop Jon Raude (1268-1281). Denne stridbare kirkens mann utga mynter forsynt med sitt eget portrett iført en mitra.¹⁵ Dette må ha blitt oppfattet som en provokasjon i spørsmålet om myntretten som et skattet privilegium. En rett som ble videreført i Settargjærden i Tønsberg i 1277, for siden å bli fratatt kirken under formynderstyret for Erik Magnusson i 1281, altså etter Magnus Lagabøtes død.¹⁶ [Fig. 3, neste side]

Det var imidlertid ikke bare kirken som fikk del i myntprivilegiet. Under borgerkrigstiden fikk jarlen Skule Bårdsson del i denne retten. Vi har verken bevart mynter eller skriftlige kilder som forteller at jarlen fikk delegert retten til å mynte for egen regning, men vi har bevart mynter med innskrifter som forteller om felles utmynting med den unge kong Håkon Håkonsson i årene omkring 1217-20.¹⁷ Senere skulle Magnussønnene dele riket mellom seg, og yngstemann Håkon Magnusson fikk hertugstatus fra 1284 til 1299 (senere kong Håkon V). I løpet av disse årene utga hertug Håkon mynt i eget navn, parallelt med storebror Eirik, rikets konge. Å bruke myntretten som et privilegium i politiske forhandlinger var anerkjent i europeisk tradisjon. I så måte skal ikke den norske praksisen ses som noe nytt under solen.

¹³ Ramberg 2017: 152.

¹⁴ Authen Blom 1967: 132–136.

¹⁵ Mynttypen ble første gang publisert av Skaare 1965.

¹⁶ For diskusjon av myntretten i Norge, se Risvaag 1994-96: 130-161; Risvaag og Gullbekk 2023: 335-350.

¹⁷ Skaare 1971a: 5-13.

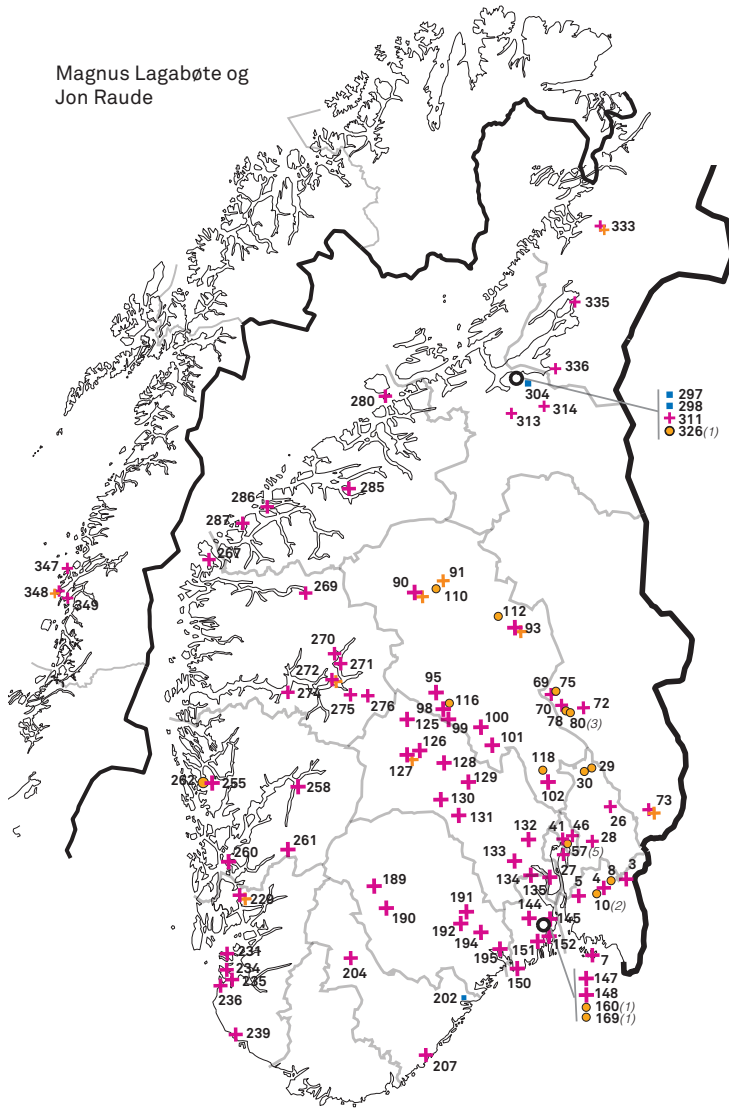

Fig. 3: Kart over funn av Magnus Lagabøtes og erkebiskop Jon Raudes mynter (Nummere viser til Gullbekk og Sættem 2019, 163).

Pengepolitikeren entrer scenen

Magnus overtok tronen etter sin far, kong Håkon Håkonsson som døde i Kirkwall på Orkenøyene rett oppunder jul, 17. desember 1263. Kong Håkon ble først gravlagt lokalt i Magnuskatedralen for vinteren. Sommeren etter ble han ført hjem og gravlagt i Kristkirken i Bergen. Flere år før dette hadde den avdøde kongen sikret sønnens arverett ved å gi Magnus kongstittel allerede i 1257 med påfølgende kroning i Bergen i 1261. Arbeidet med å overta ansvaret for rikskongedømmet med en rekke sentrale administrative og statlige funksjoner lot seg neppe iverksette før på nyåret. Og selv over nyttår ville saker av mynt- og pengepolitisk art neppe bli behandlet før etter en viss tid, helst etter noen måneder. Det er således rimelig å tenke seg at endringene i mynt- og pengestellet ble iverksatt før vinteren var over og våren hadde beveget seg over i sommer.

Myntfornyelser skjedde ikke så ofte, men hadde tradisjoner i Norge tilbake til Olav Kyrres tid. Det vil si at kongemakten besluttet at alle forgjengerens mynter skulle samles inn og erstattes av nye. Denne prosessen muliggjorde også fjerning av utenlandske mynter i omløp. På den måten banet man vei for kongens egen mynt samtidig som man sikret tilgangen til sølv. Sentralt i dette arbeidet sto standardisering av vekt, lødighet og størrelse, i likhet med utmynting alle steder til alle tider. Den nye gyldige mynten måtte ha ensartet form og størrelse, og til samme tid kunne skjernes med letthet fra annen mynt.

Her spilte valg av myntmotiv en viktig rolle, og særlig kongens portrett. I høy-middelalderen ble de fleste myntene som ble preget ved europeiske myntverksteder forsynt med kongemaktens bilder og symboler på aversen (forsiden) og kirkens på reversen (baksiden). Mange steder ble det utgitt brakteater, mynter som ble preget på så tynne blanketter at de bare kunne forsynes med preg på den ene siden, mens forsidepreget syntes negativt på reversen (baksiden). Med bare én side til rådighet var det i hovedsak kongens portrett som fikk forrang på Håkon Håkonssons og utelukkende slik på Magnus Lagabøtes tid.

Kongeportrettene fikk ofte den gjeveste plassen i middelalderens monetære billed-univers. Det var der kongen trådte frem for folket, ikke bare som en abstrakt idé. Kongeportrettene som er bevart på mynt utgjør så mange som størrelsesorden 3300 brakteater og nærmere 200 på penninger (tosidige).¹⁸ I denne førindustrielle tiden var det å grave kongeportretter på myntstemplen en manuell oppgave der gravørerne måtte arbeide negativt i skala *én-til-én*. Så langt er det ingen som har kartlagt hvor mange gravører som har vært involvert i produksjonen av myntstemplen under

¹⁸ Gullbekk og Sættem 2019, 29.

Magnus Lagabøtes tid, men det var trolig flere titalls gravører, om ikke flere, som over årene var iverksatt ved forskjellige myntverksteder i riket.

Det er hevet over tvil om at Magnus var en konge med virketrang og evne til administrasjon. Med myntretten som regale kunne han prege mynt med egne motiver, der egne fortellinger tilkjennega hans status som konge og riksstyrer til alle deler av befolkningen, unge som gamle, kvinner som menn, rike som fattige.

Renovatio monetae – myntfornyelse året 1264/5

La oss ta et steg tilbake til tronskiftet der Magnus overtar tronen etter sin fars død i Kirkwall på Orknøyene. Hva betydde dette for den unge kongen ut fra et mynt- og pengepolitisk perspektiv? Først og fremst at han tok sine plikter som nyslått konge på alvor. Kort tid etter iverksatte han utmynting i eget navn, eller mer presist i eget bilde. Kongens mynt var gyldig mynt, og tross alt var kongen personlig garantist for myntens verdi. Magnus måtte sette sitt preg på mynten, bokstavelig talt. Men for å iverksette utmynting i stor skala var behovet for sølv langt større enn kongens egne tilganger. Hva skulle han gjøre? Selvfølgelig fantes det flere alternativer for å regulere et rikets myntvesen for en konge. Innenfor det handlingsrommet som baserte seg på kjente og anerkjente løsninger var svaret gitt. I likhet med forgjengerne på den norske tronen ville det ha vært nærliggende å iverksette innveksling av myntene i omløp. På den måten ville man dekke behovene for sølv. Dessuten åpnet det for muligheter til å høste ekstraordinære inntekter relatert til utmynting, eksempelvis ved å forlange at folk skulle betale tre gamle for to nye mynter. I middelalderske kilder omtales prosessen som *Renovatio monetae*.

Hva er så *Renovatio monetae*? Kort fortalt innebærer det at gammel mynt ble inndratt og erstattet med ny som ledd i fornyelse og utbedring av mynten og myntvesenet.¹⁹ I moderne språkdrakt brukes gjerne *myntfornyelse* (engelsk *recoinage*). Det er vanlig å si at slike myntfornyelser ble iverksatt ved tronskifter, men det kunne forekomme i flere forskjellige former, også med vekslende grad av effektivitet. Dette var ikke noe kong Magnus fant på. Europeiske eliter hadde utviklet metoden siden karolingiske keisere brukte *det* som del av sitt myntpolitiske arsenal fra 800-tallet. Norske konger som Harald Hardråde, Olav Kyrre, Magnus Berrføtt, Sverre Sigurdsson og Håkon Håkonsson adopterte metodene, i vekslende grad, men ofte effektivt.²⁰

¹⁹ Det foreligger en bredt anlagt litteratur på dette fenomenet i europeisk og skandinavisk middelalderforskning, eksempelvis Jesse 1924; Hävernicks 1933; Suchodolski 1961; Dolley og Metcalf 1961; Jensen 1996; Grindner-Hansen 1997; Risvaag 2006; Svensson 2012; Woods 2018.

²⁰ Gullbekk 1997, Risvaag 2006 og Gullbekk 2009: 42-89.

Magnus brukte det både for politisk legitimitet og som økonomisk inntektskilde. Å tjene penger på penger er en gammel sportsgren.

Avgjørelsen om å utføre en myntfornyelse var ikke vanskelig, men å fastlegge rammene for og det å gjennomføre inndragning av forgjengerens mynter for deretter å erstatte dem med nye mynter må ha vært krevende. Beslutningsgrunnlaget ville ha omfattet utvikling av nye myntmotiv, ett eller flere, samt retningslinjer for myntstandard, som omfattet vekt, lødighet og størrelse. Samlet sett fremstår dette og liknende myntpolitiske skifter som en standardiseringsprosess med hensikt å organisere utmyntinger som skulle skille kongens mynter fra annen mynt i omløp, både forgjengernes og utenlandsk. Da tronskiftet materialiserte seg overtok Magnus farens myntverksteder med all den kompetanse som fantes der. I så måte var mye av det organisatoriske allerede på plass.

Som nevnt, et hovedanliggende var å skaffe sølv til nye utmyntinger i stor skala. Uten naturlige sølvforekomster tilgjengelig ville myntene i omløp utgjøre den mest åpenbare sølvkilden. Det er lite som tyder på at middelalderens kongemakter satt på reserver i form av store summer sølv. I middelalderen var denslags økonomisk styring noe kongemakten sjelden var i stand til. I 1260- og 1270-årene ville kongemakten bestå av en administrasjon som administrerte finansene på dens vegne, eksempelvis fehirde, sysselmann og gjaldker. Det ville også være myntmestre tilknyttet myntverkstedene som hadde kompetanse og tillit når det gjaldt forvaltning av sølv og gjennomføring av myntproduksjon. Utmynting var middelalderens svar på førmoderne masseproduksjon der så mange mynter som mulig ble produsert så like som mulig, etter strenge krav til standardisering. Magnus Lagabøtes utmynting er ikke underlagt studier som forsøker å estimere omfang og skala. Antallet mynter og deres utbredelse i arkeologiske kontekster sannsynliggjør betydelig antall, i løpet av hans 16-17 år på tronen er det rimelig å tro at myntproduksjonen samlet sett utgjorde hundretusener og millioner.

Nå foreligger det ingen skriftlige vitnesbyrd om myntfornyelse i Norge i 1260-årene eller før det. Her må vi basere oss på numismatikken og arkeologien som kilder. På generelt grunnlag kan vi forvente at den nyslåtte kongen iverksatte utmynting og med det tok grep som sikrer kongens egen mynt en plass i rikets økonomi. Å sikre rikets finanser sto høyt i kurs. For å oppnå dette måtte kongemakten administrere myntvesenet og myntomløpet i samfunnet. At Magnus Håkonsson påbegynte slike tiltak snarlig etter å ha kommet til makten forteller hvor stor vekt han tilla pengeforholdene og økonomien.

På denne tiden var det fortsatt brakteatenes tidsalder i norsk mynthistorie. Når nye mynter skulle introduseres falt valget på videreføring av brakteater. De nye

brakteatenes standard ble videreført med visse justeringer, men med vesentlige ikonografiske endringer. Mangfoldet av mynttyper i omløp som var så karakteristisk for Håkon Håkonssons utmynting ble erstattet med brakteater forsynt med ett motiv: Kongens portrett *en face* iført krone. Et enkelt, men like fullt sterkt symbol på kongemakten og kongen som garantist for mynten og myntvesenet. Ikke siden Harald Hardrådes tid (1047-1066) hadde norske konger valgt å prege én mynttype over lengre perioder. Ingen annen brakteattype ble preget i større omfang.²¹ Og preging av denne mynttypen ble trolig iverksatt ved norske myntsteder allerede i løpet av 1264, kort tid etter at Magnus kom til makten. En myntfornyelse medførte omfattende prosesser og kostnader for en middelaldersk kongemakt og dens administrasjon.²² Fra start til mål kan det godt ha tatt måneder før den ble erklært formelt avsluttet. Helt sentralt for enhver myntfornyelse ville være å erklære den gamle mynten for ugyldig. På den måten ville kongen sikre sin egen mynt status som eneste gangbare innenfor rikets grenser.

Kunne det vært gjort annerledes? Kan vi tenke oss at Magnus gjennomførte omfattende utmyntinger uten å trekke inn myntene som allerede var i omløp. Hvordan skulle han overbevise folk om å bruke sine mynter fremfor annen mynt, særlig om de som skulle bruke myntene kunne velge mellom et alternativ der den ene var mer verdifull enn den andre. Her kommer kraften i kongemaktens reguleringsvilje til uttrykk. Kongemakten definerte gammel mynt som ugyldig og mindre verdt og kongens nye mynter som gangbare og med større nominell verdi. Og både numismatiske, arkeologiske og historiske kilder tyder på at folk i det store og hele aksepterte kongemaktens vilje.

Den myntfornyelsen Magnus Lagabøte gjennomførte er et av de klareste og beste eksemplene på vellykket storskala regulering hentet fra norsk middelalder. Evnen til å iverksette og gjennomføre effektive mynt- og pengepolitiske tiltak avspeiler seg i myntfunnene som gir et enhetlig bilde av myntomløpet; Kongens mynt var gyldig, mens utenlandske innslag så å si ikke gjør seg gjeldende. Ingen periode i norsk middelalder er kongens mynt mer dominerende enn under Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte, ifølge myntfunn og historiske kilder.²³ Likevel er det mye vi ikke vet om disse utmyntingene, eksempelvis hvor de ble preget. Siden ingen av disse brakteatene er forsynt med myntstedssignaturer blir spørsmålet om pregested hengende i luften. Mye tyder på at det fantes kongelige myntverksteder i både

²¹ Gullbekk 2005: 551-572.

²² Iversen og Gullbekk 2017.

²³ Gullbekk og Sættem 2019: 164-169.

Bergen, Oslo, Tønsberg og Nidaros, kanskje også andre steder. Her må vi imidlertid avvente nye studier for svar med større grad av presisjon.²⁴

Utbredelse innenfor norske grenser

Etter at myntfornyetelsen var gjennomført og Magnus Lagabøtes brakteatutmynting satt i omløp fikk den utbredelse over store deler av kongeriket i løpet av kort tid, rimeligvis noen få år, eller også måneder. Håndgripelige vitnesbyrd gjennom arkeologiske funn forteller om dette med overveldende klarhet. Samlet sett har vi registrert flere enn 25,000 norske mynter fra perioden ca. 1050 til 1319 i ulike arkeologiske funnkontekster. Av disse utgjør Magnus Lagabøtes brakteater nærmere 3300 stykker, så å si alle fra funn under gulvene i norske kirker [Fig. 4, neste side].²⁵ Med utgangspunkt i disse myntfunnene kan vi slå fast at bare én annen konges utmynting er mer utbredt innenfor kongerikets grenser, nemlig Håkon Håkonssons. I tillegg forteller pavelige regnskaper om innsamlinger av korstogstiende og store antall brakteater i Den norske kirkeprovinsen. Pengeinnsamlingene fant sted ved norske bygde- og bykirker i andre halvdel av 1270-årene. Derfra ble pengene kanalisert til bispekirker og videre til Roma av norske geistlige og pavelige nuntier. Der ble pengene regnskapsført i begynnelsen av 1280-årene og smeltet ned. Regnskapene er bevart i Vatikanstatens bibliotek og utgjør i dag sjeldne innsyn i økonomiske forhold og tidens mynt- og pengehistorie. De som har ført regnskapene i pennen beskriver forskjellige norske myntsorter i detalj: 5000 mark *veteris grosse monete* (gamle penninger), 4400 mark *moneta subtilis dicti Regni Norwegie* (brakteater), og 500 mark *veteris subtilis monete* (gamle brakteater). Samlet sett tilsvarte dette i størrelsesordenen åtte millioner brakteater og 800,000 penninger omregnet fra summene i mark, øre og ertug.²⁶

²⁴ Arbeidet med å ordne og forstå utmyntingene og myntsystemet under Magnus Lagabøte har pågått siden C.A. Holmboes tid som bestyrer ved Universitetets Myntkabinett (1830-1876). I norsk numismatisk forskning har bestemmelsene av de anonyme brakteatene som i dag plasseres til Magnus Lagabøtes tid har blitt datert med store variasjoner fra begynnelsen av det 13. århundre til etter svartedauen (Schive 1865: 98; Schive pl. XI: nr. 26-78 og XII: nr. 1-37). Da Skaare (1995) oppsummerte forskningen på disse anonyme brakteatseriene daterte han de til ca. 1270-1320, altså Magnus Lagabøte og hans sønners tid (Skaare 1995, II: nr. 264-267, med begrunnelse Skaare 1995, I: 82-84). Myntserien har senere blitt bestemt til Magnus Lagabøtes tid (Gullbekk 2009: 73-86) hovedsakelig ved å kombinere utmyntingene, myntstandarden, funnfrekvensen i norske kirker og historiske kilder. I motsetning til brakteatene har Magnus Lagabøtes penninger blitt (Skaare 1995, II: nr. 215-217), dels Eirik Magnusson penninger av den sterlingtypen som kan dateres til ca. 1280-1285 (Skaare 1995, I: 84; Skaare 1995, II: nr. 228-229 og 231-232).

²⁵ For analyser se Gullbekk og Sættem 2019: 126-169 og 170-257.

Fig. 4: Dette er en penning som Magnus Lagabøte fikk preget i årene ca.1277-1280. På den ene siden står det «Magnus Rex Norveg», altså kong Magnus av Norge. På den andre siden av mynten står det «Velsignet være Gud». Kongen lover altså å følge kirkens budskap. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

Antallet norske mynter som redegjøres med betydelig grad av presisjon i detaljerte regnskaper i Vatikanstaten virker nesten usannsynlig høye. Hvorfor ble så store summer transportert helt fra den nordligste kirkeprovinsen til Pavens Roma når det fantes etablerte metoder for overføring av verdier og penger via italienske finanshus med kontorer i nær sagt alle større bysentra i Europa, deriblandt Brygge i Flandern. At overføring av store summer fra Norge til Pavestaten ble oppfattet som uheldig på norsk side avspeiler seg i forbudet mot å selge sølv eller å veksle kongens mynt med kirkens menn i 1280-årene.²⁷ Det kan være at et slikt forbud virket mot sin hensikt. Om de pavelige nuntiene som hadde ansvar for å overføre pengene ikke fikk vekslet den norske mynten i sølv eller andre vareslag som kunne omsettes på internasjonale markeder ble de kanskje tvunget til å transportere myntene sørover til Pavestaten som til stadighet trengte mer penger for å opprettholde et omfattende byråkrati og byggeprosjekter i stor skala. At innsamlinger av pavelige skatter trakk millioner av

²⁶ *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger førte under tiende-opkrævingen i Norden 1282-1334* (heretter PNRD), utg. P.A. Munch, Christiania 1864: 12-14. For diskusjoner av pavelige avgifter innsamlet i denne perioden, se Lunden 1978; Gullbekk 2009; Tveito 2015; Gullbekk og Sættem 2019; Dyrhaug og Gullbekk 2023.

²⁷ Bagge 2008: 205.

mynter ut av omløp fra det norske kongeriket forteller om et norsk samfunn der mynt ikke bare var tilgjengelig, men også mye brukt. Likevel er det lite eller intet som tyder på at pavens nuntier har støvsuget det norske riket for kongens (og kirkens) mynt.

Innsamlingene av korstogstiende er dessuten i tråd med et ekstraordinært brev datert Nidaros 1276 signert av erkebiskop Jon Raude der han selv kommenterer myntomløpet i sin kirkeprovins: At erkebispen hadde inngående kunnskap om pengeforholdene henger trolig sammen med hans ansvar for innsamlingene av korstogstienden innstiftet ved laterankonsiliet i Lyon i 1274. Skatten skulle inndrives i løpet av en seksårsperiode som skulle regnes fra midtsommer 1274. På grunn av det som i et pavebrev ble karakterisert som erkebiskop Jons eventyrlige hjemreise fra Lyon, fikk han et års utsettelse.²⁸ Brevvekslingen mellom erkebiskop Jon og Pavestaten forteller om vidtrekkende utfordringer. Erkebispen melder at tienden for første år var innkommet slik som foreskrevet, men ber samtidig paven om å ettergi tienden for andre året da dårlig vær har ført til uår og hungersnød slik at de norske geistlige ikke evnet å betale. Pave Nicolaus IV avslår dette med unntak for visse lettelser for Gardar bispedømme på Grønland i et brev av 31. januar 1279.²⁹ I det store og hele ser det ut til at norske geistlige har imøtekommet de pavelige fordringene, noe som tyder på at kongens mynt var tilgjengelig i de fleste kirkesogn. I dette tilfellet bekrefter arkeologiske, historiske og numismatiske kilder hverandre på flere nivåer som bare sjelden kommer til uttrykk i norsk og skandinavisk høymiddelalder.

Lovgivning, pengebruk og bøter

Landslovens betydning for norsk lovgivning og samfunnsutvikling synes å være udiskutabelt, både i norsk og europeisk sammenheng. Vi har allerede sett hva loven regulerer for mynt- og pengevesen, og bortsett fra lovens klare ståsted i spørsmål om falskmynting og kongens myntrett forteller Landsloven lite om mynt- og pengevesen og hvordan mynt- og pengeøkonomien ble organisert og hvordan betalingssystemet ble regulert ute i samfunnet. Samtidig regner toneangivende historikere med at bøtesystemet utgjorde kongemaktens største inntektskilde.³⁰ I et samfunn der penger var mer enn mynt er det verdt å merke seg at Landslovens tekst inneholder et betydelig antall referanser til bøter oppgitt i verdimalene mark, øre og ertug, spesifisert

²⁸ PNRD 141 ff.; DN VIII, 11; Brilioth 1915, 89.

²⁹ PNRD 145 ff.

³⁰ Det er i denne sammenheng verdt å merke seg Knut Helles kommentar som fremdeles holder vann «En inngående undersøkelse av det gammelnorske bøtesystemet hører til de uløste oppgaver i middelalderforskningen» (Helle 1974: 195).

som sølv (*sylfr*), eksempelvis Landevernsbolken (kap. III), Mannehelgebolken (kap. IV). Sølv har spilt en viktig rolle i pengehistorien fra romersk til nyere tid, både i europeisk og norsk sammenheng. Spørsmålet er hvordan vi skal tolke referansene til sølv slik de fremstår i Landsloven. Om vi begynner med numismatikken og beveger oss videre til arkeologiske og historiske kilder er det klart at myntene i norsk middelalder ble preget på sølv fra Olav Tryggvason til Olav Engelbrektsson, riktignok i varierende kvalitet, men likefullt sølvbasert. Arkeologiske funn av sølv fra høymiddelalderen omfatter hovedsakelig mynt og bare unntaksvis smykker, barer eller såkalt hakkesølv. Både numismatiske og arkeologiske kilder peker i retning at sølv i hovedsak var mynt.

Middelalderens historiske kilder inneholder et betydelig antall referanser til verdimål, mynt og sølv, også i lovgivning. I Landslovens bestemmelser om "Folks flytning over tjoelver" stipuleres betaling av fergepenger i mynt, det vil si det den reisende måtte betale fergemannen for å bli fraktet over elven. En penning for hver mann og én for hver hest eller slik pris som bygdefolket og fattige kan avtale med ferjemannen.³¹ Avskriftene av den store Landsloven skriver seg fra det 14. århundre, og i disse finnes det to tekstvarianter av denne bestemmelsen: 1) *pening silfrs* og 2) *penneng talen*. Talte penninger blir i allmenhet regnet som mynt i likhet med sølvpenninger og norsk sølv – *noreno sylfri* – forstås som myntet sølv slik kongen (myndighetene) utga.³² Ifølge Landsloven skulle alle som kunne betale ferjemannen bruke myntet sølv som allment akseptert betalingsmiddel, for alle ferjer i hele kongeriket. Dette utgjør et sjeldent tilfelle der vi får en normativ pris på en tjeneste uttrykt i konkrete penger. I hvilken grad folk fulgte lovens bokstav er vanskelig å vite selv om det synes rimelig sannsynlig. Mange saker som gjelder økonomi og pengebruk i hverdagslige situasjoner i middelalderen er ofte beskrevet i normative termer snarere enn beskrivelser av praksis. Dette gjelder særlig forholdet mellom lovgivning og rettslig praksis der innsynet i sakskomplekser og straffeutmåling bare sjelden er bevart.

Et par tiår etter Magnus Lagabøtes død utspiller det seg et par rettslige drama i kirkelig regi som gir sjeldne innblikk i pengeforhold i praksis. De som spiller førstefolin i disse rettsforhandlingene er henholdsvis erkebiskop Jørund og stavangerbiskopen Arne. Biskopen blir stevnet av sitt lokale domkapittel. Saken det strides om er inntektene fra en «offerbøsse ved hovedalteret i domkirken»: «trunci apud maius altare positi in ecclesia cathedrali.»³³ Domsbrevet ble utstedt av biskop Øyvind av

³¹ LL VII, 46.

³² Gullbekk 2009: 197.

³³ DN IV, 25 [DN IV, 41] (min oversettelse).

Oslo, biskop Torstein av Hamar og abbed Halle ved Hovedøya kloster i Oslo 13. juni 1298. Alle var pavelige oppnevnte dommere i saken: Da biskop Arne ikke møtte frem til tredje gangs stevning, verken personlig eller ved fullmektig, ble han dømt «in contumaciam» til å betale kapitlet 15 mark gangbar mynt i saksomkostninger. I Nidaros ble erkebiskopen dømt til å 276 mark gangbar mynt for å ha forsynt seg urettmessig av kannikenes offerpenger og sjelemessegaver.³⁴ Begge disse sakene forteller om rettsprosesser der det blir avsagt dom i bøter definert i pengesummer, det vil si kongens gyldige mynt. I hvilken grad de ble betalt i mynt eller ikke er strengt tatt uvisst, selv om en rekke indisier peker i retning av mynt som betalingsmiddel, både i disse og andre saker relatert til rettssystemet.

Her er nok et emne som venter på flere og mer inngående studier, gjerne av retrospektiv karakter. Så langt finnes det intet omfattende studium av bøter og bøtesystemet i norsk middelalder.

Norge får en mynt av europeisk format

Etter å ha gjennomført lovrevisjoner på flere nivåer kan vi observere en betydelig endring i utmyntingenes karakter mot slutten av kong Magnus regjeringstid. Her gjennomførte kongen en myntreform som brakte norsk utmynting på linje med de fremste myntsystemene i Nord-Europa: De små tynne brakteatene ble erstattet med solide tosidige penninger.

Hvorfor myntreform? Enkelt sagt, mye tyder på at kong Magnus og hans administrasjon ville skape et tillitsvekkende og stabilt pengesystem på riksplan. Da Magnus ble konge var norske mynter stusselige. De var små, tynne og lette. Omkring år 1200 var norsk mynt de minste i hele Europa etter gjentatte myntforringelser gjennom hundre år. På tampen av Sverre Sigurdssons tid (1177-1202) var vekten på brakteatene nede i 0,06 gram (medianverdi), altså seks hundredels gram! Dette bedret seg betydelig under Håkon Håkonsson styre, men selv da Magnus overtok var myntene fortsatt så små og tynne at de bare ble preget på én side. Magnus videreførte utmynting av ensidige brakteater, men med forbedret vektstandard fra 0,12 til 0,18 gram (medianvekt).³⁵

For en konge med ambisjoner banet dette vei for ytterligere en myntfornyelse med muligheter for ekstraordinære inntekter. Således kunne Magnus både sikre økte inntekter å øke sin status som konge. Om det var status, økonomi eller politiske hensyn som var avgjørende for myntreformen er vanskelig å avgjøre, men følgende av den synes klar: Det norske myntvesenet nådde et høydepunkt under denne pe-

³⁴ Bull 1910: 375.

³⁵ Skaare 1971a: 17.

rioden, og holdt godt nord-europeisk nivå omkring år 1300. Den nye mynten harmonerer i fremtoning med toneangivende myntslag som engelske sterlinger og franske *gros tournois* og forsynt med et kronet kongehode *en face* på adversen med omskrift som ikke levner noe tvil om at det er kong Magnus som står bak: MAGN REX NORVEGIE og REX MAGNVS. Reversen er forsynt med et kors omgitt av religiøse sentenser: BENEDICT(um) SIT NOMEN D(omini), “velsignet være Herrens navn” og BENEDICTVS DEVS, “Gud være lovet”. Da kong Ludvig IX av Frankrike iverksatte utmyntinger av den epokegjørende stormynten *gros tournois* i 1266, ble denne forsynt med et kors omgitt av to omskrifter, hvorav den ytre kunne leses: BENEDICTVS SIT NOMEN DOMINI NOSTRI DEI JHESV CHRISTI, “velsignet være vår Herre Gud Jesu Christi navn”. For å bruke Kolbjørn Skaares ord fornemmer vi «Magnus Lagabøtes penninger som et ekko til Ludvig den helliges suksessrike stormynt med sin fromme appell».³⁶

At kong Magnus trekker veksler på både fransk og engelsk mynt forteller om en konge som gjerne vil plassere seg i en kristen europeisk tradisjon, og en konge som var opptatt av rikets rettslige og monetære forhold.

Denne penningutmynting har blitt knyttet til innføringen av nye mynter i England 4. august 1279. Den engelske myntreformen omfattet utgivelsen av en stormynt, en *groat*, tilsvarende franske *gros tournois*, og fraksjoner av penningen i form av halv- og kvartpenninger.³⁷ Alle de nye engelske myntene er forsynt med et nytt kongebildet, et kronet brystbilde *en face* der kongeportrettet er forsynt med karakteristiske lange hårlokker. Enkelte av penningene i kong Magnus’ navn etterligner de nye engelske penningene.³⁸ Det vil si at de må være preget i løpet av kongens ni siste måneder, eller muligens noe etter dødsdagen 9. mai 1280. Til samme tid synes det klart at det også finnes penningutgivelser som har hentet inspirasjon fra kongebildet på engelsk mynt av den typen som ble utgitt forut for 1279. Vi kan således regne med at kong Magnus var i gang med utmynting av solide penninger da den nye numismatiske hårmoten landet i Norge. Spørsmålet er hvor lenge det hadde pågått preging av penninger, det vil si når myntreformen og utmynting av solid mynt ble innført.

Det fantes en administrasjon som kunne håndtere gjennomføringen av myntpolitiske tiltak av omfang, men hvem som faktisk var ansvarlig er så langt ukjent. Om vi skal peke på enkeltindivider synes Audun Huggleiksson være en god kandidat.

³⁶ Skaare 1995, bind I, 75.

³⁷ Rasmusson 1943: 175-176; Holst 1948; Skaare 1971b; For et sammendrag av argumentasjonen se NMH, I: 75-76.

³⁸ Rasmusson har observert at kun et fåtall av myntene i Hornø-skatten, som er den største vi har for mynt fra Magnus Lagabøte, er av typen med lange hårlokker å la 1279-typen (Rasmusson 1943: 176).

Han tilhørte rikets fremste i politiske saker fra 1270-årene og hadde sentrale embeter som stallare (1276) og lendmann (1277) under Magnus Lagabøtes tid. Audun studerte i Bergen, Paris og Bologna og hadde erfaring fra samfunn med noen av samtidens mest avanserte mynt- og pengevesen.

I norsk mynthistorie har denne myntreformen fått relativt lite oppmerksomhet. Dette kan ha flere årsaker. Én er det faktum at vi ikke var i stand til å klassifisere og datere periodens utmyntinger med tilstrekkelig presisjon før ganske nylig. En annen at myntreformen først ble gjennomført relativt kort tid før han døde og dermed ikke fikk det gjennomslaget og synligheten den ellers ville ha fått i myntfunn over det ganske land. Hva som imidlertid er sikkert er at denne myntreformen beredte grunnen for et myntsystem med flere valører gjennom innføring av både penninger og kvartpenninger. Da Eirik Magnussons formynderregjering noen få år senere innførte halvpenninger hadde Norge fått en myntrekke som må anses som den mest sofistikerte i de tre skandinaviske kongedømmene. Og myntreformen der solide tosidige mynter ble gjeninnført i Norge banet vei for et myntsystem som holdt seg i nærmere et halvt århundre, frem til Håkon Vs død i 1319: Penninger, halvpenninger og kvartpenninger, med et par utgivelser av dobbeltpenninger.

Ytterligere en konsekvens av myntreformen som har fått lite oppmerksomhet er et skiftet til solide mynter innebar også en myntfornyelse der brakteatene ble erstattet av solide tosidige pregninger, penninger og kvartpenninger. Som et ledd i denne myntreformen er det flere forhold som taler for at brakteatene ble gjort ugyldige, og dermed trukket ut av sirkulasjon. I så måte har vi en *terminus ante quem* for omløpstiden. Hvor lang tid brakteatene var i omløp er vanskelig å si, men flere forhold tyder på at de forsvant relativt raskt. Ingen slike brakteater var del av det største arkeologiske funnet av Magnus Lagabøtes penninger funnet på øya Hornö i Bohuslän, nedlagt ca. 1280-85, og som inneholder 117 Magnuspenninger og 158 tilsvarende preget i sønnen Eirik Magnussons navn.³⁹ I så måte iverksatte Magnus ikke bare én myntfornyelse, men to. Begge synes å ha vært gjennomført med stor grad av presisjon og effektivitet.

Lovgiver og pengepolitiker

Til tross for at Landsloven i liten grad tar opp mynt- og pengevesenet *per se*, møter vi for første gang lovgivning om falskmynting i norsk historie: «Det er også ubotamål å forfalske vår konges mynt, brev eller segl».⁴⁰ Her møter vi grunnleggende prinsipper

³⁹ Gullbekk og Sættem 2019, nr. 374.

⁴⁰ Landsloven X, 2 rettarbot gitt av kong Håkon Håkonsson. Bestemmelsen gjentas med samme ordlyd når det gjelder forfalskning av kongens mynt i Landsloven IV, 4 om Ubotamål

om myntenens status og rolle i samfunnet, både for utgiver og mottaker av mynt. Myntretten tilhørte kongen og bare ham foruten tilfeller der kongen delegerte retten til andre. Nettopp myntretten som regale understreker mynten og myntvesenets offisielle karakter. Å forfalske kongens mynt var dessuten en majestetsfornærmelse og medførte lovens strengeste straff. Det var *ubotamål*, så alvorlig at det ikke var mulig å bøte. Myntfalskere ble dømt fredløse. Og den som var fredløs, var ikke beskyttet av loven. Folk kunne dermed drepe en falskmyntner uten å bli straffet.⁴¹

De eldste eksemplene på falskmyntneri i Norge møter vi i 1280- og 1290-årene, noen få år etter Landsloven ble knesatt. Den eldste falskmyntnerskatten omfatter ca. 1800 falske penninger av den såkalte riksvåpentypen preget ca. 1285-1290, i kong Eirik Magnussons navn, nedlagt i Kalfarliien utenfor Bergen i 1280-årene og funnet av veiarbeidere i ferd med å flytte en steinrøys i 1908.⁴² Å finne én slik falskmyntnerskatt i arkeologisk kontekst hører med til sjeldenhetene i skandinavisk middelalder. I Norge har vi ikke bare én slik falskmyntnerskatt, men faktisk enda én, denne gang fra 1290-årene; Alstadskatten fra Østre Toten som omfatter ca. 1600 (usikkert tall) falske mynter av typen som i samtidige dokumenter blir omtalt som *nigri coronati* eller «svartpenninger», preget i årene ca. 1290-1295 [Fig. 5].

I Norge møter vi ikke konkrete falskmyntnersaker i rettslige eller andre historiske kilder. Her er det isteden numismatikken og arkeologien som har levert bidrag til vår kunnskap om slike operasjoner. Om vi trekker inn lovbestemmelsen mot falskmyntneri i Landsloven utgjør dette, samlet sett, gode kilder til både kongemaktens eksklusive myntrett (regale) og falskmynting som en geskjeft som var en realitet både på Vestlandet og Østlandet i middelalderen. Med utgangspunkt i de strenge straffene for slik virksomhet er det rimelig å tenke at mynt var utbredt og allment anerkjente betalingsmidler. Hvis ikke ville neppe folk ha risikert liv og lemmer for å falske kongens mynt.

Kong Magnus Lagabøtes interesse for og evner som lovgiver er ubestridt i norsk middelalderhistorie. Hans mynt- og pengepolitiske engasjement er mindre kjent, men likefullt betydelig. I mynt- og pengehistorisk perspektiv fremstår han som en av middelalderens viktigste myntherrer sammen med Harald Hardråde, Olav Kyrre og sin far Håkon Håkonsson.

Ikke bare håndhevet han myntretten som et regale, han gjennomførte omfattende reformer innenfor mynt- og pengevesen på effektivt vis. Ingen i norsk mynthistorie

i Mannhelgebolken.

⁴¹ Det foreligger en fornøylig doktoravhandling om straffereaksjoner for falskmynting opp gjennom historien skrevet av den svenske numismatikeren Nathorst-Böös 1973.

⁴² Morgenstierne 1915; Gullbekk og Sættem 2019, nr. 251 (Kalfarliien) og nr. 89 (Alstad).

Fig. 5: Falske mynter preget i kong Eirik Magnussons navn i 1280- og 1290-årene, funnet i Kalfarliken utenfor Bergen. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

hadde vært i stand til å organisere og administrere et myntvesen som raskt ble utbredt over hele kongeriket, også i gravgrendte strøk i dalstrøk, fjell- og fjordområder i Innlandet, Vestlandet og Nord-Norge.

Kongens mynter ble preget i stor skala, og vi vet at de ble brukt av befolkningen. Om vi ser Magnus Lagabøtes rolle som lovgiver, myntherre og konge i sammenheng fremstår hans styre i mangt og meget som minner om middelalderstatlige forhold i 1260- og 1270-årene.

English summary

MAGNUS LAGABØTE – LEGISLATOR AND MONETARY REFORMER

The reign of King Magnus Lagabøte (Magnus Håkonsson) is often celebrated for his seminal achievements as a legislator, particularly the promulgation of the *Landsloven* in 1274. In this paper it is argued that king Magnus also played a profound role as a monetary politician and reformer of Norway's coinage and financial system. The period marked by the high point of legislative standardization precisely coincided with significant advances in monetary system standardization achieved under Magnus and his successors (1263 to 1319).

ASSERTION OF MONETARY SOVEREIGNTY

While the *Landsloven* itself did not explicitly define monetary control as a royal prerogative (*regale*), this status was implicitly established by the severity with which

the law treated the counterfeiting of coins. The National Law of 1274 designated the counterfeiting of the king's coin, charter, or seal as *ubotamål*, which mandated the law's most severe sanction: outlawry. This assertion of royal ambition regarding monetary authority had roots preceding Magnus's accession, notably Håkon Håkonsson's *rettarbot* of 1260, which had already stipulated that only coinage derived from the royal mint should be accepted for the payment of fines.

RECOINAGE AND STANDARDIZATION

Upon ascending the throne, tradition necessitated a recoinage (*Renovatio monetarum*). This process, likely initiated early in his reign around 1264/65, served to legitimize Magnus's status and confirm his commitment to the currency's value and function as the legal currency of the realm. Given that medieval monarchies seldom possessed substantial silver reserves, securing the necessary silver for extensive minting operations was essential. This recoinage offered a mechanism for securing extraordinary revenues, potentially by requiring citizens to exchange three old coins for two new ones.

In this initial phase, Magnus continued the minting of bracteates (thin, single-sided coins), but he introduced significant iconographic modifications. Whereas his father's coinage featured diverse motifs, Magnus's bracteates were exclusively supplied with the king's facing portrait (*en face*), wearing a crown. This simple visual was a powerful articulation of royal authority. This coin renewal is regarded as an example of successful regulation in medieval Norway, leading to the rapid dominance of the king's coin and a virtual absence of foreign currency from circulation.

DISSEMINATION AND ENFORCEMENT

Archaeological data confirms the substantial success and widespread distribution of Magnus's coinage throughout the kingdom. Discoveries, particularly those found beneath Norwegian church floors, verify the use of Norwegian currency from Konghelle in the south to the Helgeland coast in the north. In sum, records of some 25,000 Norwegian coins dates between 1050 and 1319. Of these Magnus Lagabøte's bracteates account for nearly 3,300 coins. Furthermore, rare insights into monetary circulation are provided by Papal accounts preserved in the Vatican Library, which document large volume of coinage collected as Crusader tithes in the second half of the 1270s and subsequently channeled from Norwegian rural and urban churches all the way to Rome.

Despite the severe penalties associated with *ubotamål*, archaeological evidence confirms that counterfeiting remained a reality. Large hoards of counterfeit Norwegian pennies dating to the 1280s and 1290s have been found at Kalfarlien in

Bergen and Alstad at Østre Toten, validating that illicit operations occurred in both Western and Eastern Norway.

THE SECOND MONETARY REFORM: ALIGNMENT WITH EUROPE

Toward the conclusion of his reign, King Magnus instituted a second significant monetary reform. This involved replacing the thin bracteates, which had characterized Norwegian coinage since the second quarter of the 12th century, with solid, double-sided pennies, thereby aligning the Norwegian monetary system with those prevalent in Northern Europe.

These new pennies were designed to harmonize in appearance with major foreign coinages, such as the English sterlings and French *gros tournois*. Key features included a crowned royal portrait (*en face*) on the obverse, accompanied by clear identification of the issuer, MAGN REX NORVEGIE (Magnus, King of Norway). The reverse utilized religious phrases, BENEDICT(um) SIT NOMEN D(omini) (blessed be the name of the Lord). This specific inscription mirrored the successful French *gros tournois* introduced by King Louis IX in 1266, positioning the Norwegian currency within a broader Christian European tradition. It is important to note, however, that the Norwegian currency was heavily debased in comparison with its English and French counterparts.

This reform successfully established a sophisticated monetary framework that incorporated both pennies and quarter pennies. When Eirik Magnusson's regency later introduced half pennies, Norway possessed the most advanced coin series among the three Scandinavian kingdoms, a system that persisted until Håkon V's passing in 1319.

In sum, King Magnus Lagabøte implemented two comprehensive reforms that standardized and distributed a consistent monetary system across his domain. His effective enforcement and the pervasive use of his coinage, even in remote regions, secure his place among the most pivotal medieval kings in the annals of coinage and monetary history, alongside figures such as Harald Hardråde, Olav Kyrre, and Håkon Håkonsson.

Bibliografi

LITTERATUR

BAGGE, Sverre. 1998. *Mennesket i middelalderen. Tanker, tro og holdninger, 1000-1300*. Oslo: Aschehoug.

- . 2008. «Salvo semper regio iure». Kampen om sættargjorden 1277–1290. *Historisk Tidsskrift* vol. 87: 201–224.
- BRILIOTH, Yngve. 1915. *Den påfliga beskatningen af Sverige intill den stora schismen*. Uppsala: K.W. Appelbergs boktryckeri.
- BULL, Edvard. 1910. Pønitentiariet for den norske Kirke i Middelalderen. *Historisk Tidsskrift* 1910: 369–378.
- DOLLEY, Michael & Michael Metcalf. 1961. The Reform of the English Coinage under Eadgar. I Michael Dolley (red.), *Anglo-Saxon Coins: studies presented to F. M. Stenton on the occasion of his 80th birthday, 17 May 1960*, pp. 136–168. London: Methuen.
- DYRHAUG, Sverre & Svein H. GULLBEKK. 2023. Peterspenger: En skatt for folk flest. *Collegium Medievale*: 169–218.
- GRINDER-HANSEN, Keld. 1997. Møntfornyelse (Renovatio monetae) i Danmark fra år 1200 til Christopher II's død i 1332. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 8: 130–136.
- GROHSE, Ian Peter. 2023. Norgesveldet som rettsfellesskap – en presisering, i: *Landslova av 1274. Rett, Politikk og Samfunn i Norsk Mellomalder*, redigert av Else Mundal, Erik Opsahl, Jørn Øyrehagen Sunde og Miriam Tveit (red.), 261–278. Oslo: Dreyer forlag.
- GULLBEKK, Svein H. 1997. Renovatio monete i Norge i middelalderen. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1992–93: 52–87.
- . 2005. Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen? *Historisk Tidsskrift* 84: 551–572.
- . 2009. *Pengevesenets vekst og fall i Norges middelalder*, København: Museum Tusculanum Press.
- GULLBEKK, Svein H & Anette SÆTTEM. 2019. *Norske myntfunn 1050–1319. Penger, kommunikasjon og fromhetskultur*. Oslo: Dreyer forlag.
- GULLBEKK, Svein H, Christoph KILGER, Håkon ROLAND and Steinar KRISTENSEN, (red.). 2021. *Coins in Churches. Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*, London and New York: Routledge 2021.
- GUNDERSEN, Olav Elias. 2019: *Commercialisation and urbanisation on the periphery of medieval Europe c. 986–1448: A comparative analysis of Denmark and Norway*. PhD Aarhus Universitet.
- HÄVERNICK, Walter 1933. *Münzverrufungen in Westdeutschland im 12. und 13. Jahrhundert*. Frankfurt.
- HELLE, Knut. 1974. *Norge blir en stat, 1130–1319*. Håndbok i Norges Historie, bind 3. Universitetsforlaget.

- HOLST, Hans. 1948. Norske funn av tosidige mynter, preget under Magnus Lagabøter og hans sønner. *Nordisk Numismatisk Årsskrift*: 63-84.
- IVERSEN, Frode & Svein H. GULLBEKK. 2017. The Price of Justice and Administration of Coinage. I: Ann Zanette Tsigaridas Glørstad and Kjetil Loftsgarden (red.), *Viking-Age Transformations: Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*, 95-107. London and New York: Routledge.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1945. *Nicolaus Breakespears legasjon til Norden*, Oslo 1945
- JENSEN, Jørgen Steen. 1996. Møntfornyelse (Renovation monetæ) i Danmark indtil år 1200. *NNUM*: 130-136.
- JESSE, Wilhelm (red.). 1924. *Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters*. Halle/Saale: Riechmann.
- LUNDEN, Kåre. 1972. *Økonomi og samfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1978. *Korn og kaup. Studiar over prisar og jordbruk på Vestlandet i mellomalderen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1999. Money Economy in Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History*, vol. 24: 245-265.
- MAGNUS LAGABØTES LANDSLOV. 2024. Oversettelse Jo Rune Ugulen Kristiansen, Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- MORGENSTIERNE, Bredo. 1915. Myntfund i Kalfarlien, *Bergens Museums Aarbok* 1914-1915, nr. 10: 3-8.
- MUNCH, Peter Andreas (utg.). 1864. *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger førte under tiende-opkrævingen i Norden 1282-1334*, Christiania: Brøgger & Christie's Bogtrykkeri.
- MUNDAL, Else, Erik OPSAHL, Jørn Øyrehagen SUNDE og Miriam TVEIT (red.). 2023. *Landslova av 1274. Rett, politikk og samfunn i norsk mellomalder*, Oslo: Dreyer forlag.
- NATHORST-BÖÖS, Ernst. 1973. *Hela världens tjuv. En studie i straffen för mynt- och sedelförfalskningsbrotten före circa 1850*, Stockholm.
- ORNING, Hans Jacob. 2025. *Myten om den gode kongen*. Oslo: Dreyer forlag.
- PETTERSEN, Gunnar I. 2013. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280-1500*, Oslo, Riksantikvaren skriftserie 39.
- RASMUSSEN, Nils Ludvig. 1943. Studier i norsk mynthistoria under tiden c:a 1270-1513, *Fornvännen*: 174-181.
- RINDAL, Magnus. 2024. «Introduksjon: Landslova, Magnus Lagabøte og Håkon Håkonsson», i: *Magnus Lagabøtes Landslov*, overs. Jo Rune Ugulen, 13-38. Oslo: Nasjonalbiblioteket.

- RISVAAG, Jon Anders. 1996. Ikke-kongelige utmynting i Norge frem til reformasjonen. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1994-96: 130-161.
- . 2006. Mynt og by. Myntens rolle i Trondheim by i perioden ca. 1000-1630, belyst gjennom myntfunn og utmynting. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet Doktoravhandling 200.
- RISVAAG, Jon Anders & Svein H. GULLBEKK. 2023. Money as provocation: the coinage of Archbishop Jon Raude, *Numismatic Chronicle*: 335-350.
- SCHIVE, Claudius Jacob. 1865. *Norges mynter i middelalderen samlede og beskrevne af C. I. Schive. Med indledning af C. A. Holmboe*. Kristiania: Tönsberg.
- SIGURDSSON, Jon Vidar. 2008. *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Oslo: Pax forlag.
- SKAARE, Kolbjørn. 1965. En ny norsk erkebispemynt. *Numismatiska Meddelanden* XXX: 92-102.
- . 1971a. Utmynting på Håkon Håkonssons tid, *Nordisk Numismatiske Årsskrift* 1970, 5-36
- . 1971b. Utmyntingen i det gamle Tunsberg. *Vestfold-minne*: 86-102.
- . 1982. Kong Sverres utmynting, *Nordisk Numismatiske Årsskrift* 1979-80: 93-109.
- . 1995. *Norges mynthistorie. Mynter og utmynting i 1000 år. Pengesedler i 300 år. Numismatikk i Norge*, b. I-II, Oslo: Universitetsforlaget.
- SPUFFORD, Peter. 1988. *Money and its use in Medieval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SUCHODOLSKI, Stanislaw. 1961. Renovatio monetae in Poland in the 12th century. *Wiadomości Numizmatyczne* 5: 57-75.
- SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2023. *Kongen, lova og landet - Kong Magnus Lagabøter, Landslova av 1274 og det Norge han skapte*. Oslo: J.M. Stenersens Forlag.
- SVENSSON, Roger. 2012. *Renovatio Monetae. Brakteater og myntningspolitikk i högmedeltidens Europa*. Stockholm: Svenska Numismatiska Föreningen.
- TVEITO, Olav. 2015. Mynter i messen - Kirkefunnene som bidrag til kunnskap om offerpraksis og kirkeskikker (11.-17. årh.). *Historisk Tidsskrift* vol. 94: 383-417.
- WOODS, Andrew R. 2018. From Charlemagne to the Commercial Revolution (c.800-1150). I: *Money and Coinage in the Middle Ages*, edited by Rory Naismith: 93-121. Leiden: Brill.

Svein H. Gullbekk, SENKU, Kulturhistorisk museum, UiO.